

The Backgrounds of the Saveh Battle and its Effect on the Changes in the Power Structure and Relationship in the Iran Seljuk*

Reza Derikvandi¹
Seyed Abolghasem Forouzani²
Soleyman Heidari³

Abstract

1. Introduction

Seljuk Turks's conquest was followed by establishing a new political regime in Iran. In the case of organizing their territory, they were neither adhering absolutely to their ancestors' social-political tradition which was dispersal of power, nor imitating completely Persian-Islamic landowning. This tribe wanted a political system which was capable of maintaining and organizing that vast territory, thereby they used Persian-Islamic doctrines to establish a centralized government; however, they must respect their ancestral traditions for satisfaction of their Turkmen citizens. Accordingly, they ceded parts of their territory to other Turkish princes.

*Date received: 17/02/2021 Date revised: 05/12/2021 Date accepted: 21/12/2021

Journal of Iranian Studies, 20(40), 2021

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

1. (Corresponding author) PhD Student in iran history, Department of History, Shiraz University, Shiraz, Iran. Email: derikvandyreza@gmail.com
2. Professor, Department of History, Shiraz University, Shiraz, Iran. Email: forouzani_s_a@yahoo.com
3. Associate professor, Department of History, Shiraz University, Shiraz, Iran. Email: soleymanheidari@yahoo.com

In such a political structure, the ruling kingdoms of the provinces constantly tried to rebel against the great sultan to seize his position based on the ethnic traditions of the Turks. Throughout the Seljuk rule over Iran, such events occurred several times. Although the great Seljuk sultans succeeded in suppressing these revolts on several occasions, Sultan Sanjar was finally able to break the traditions for the first time since the establishment of the Seljuk government, defeating the great sultan of the time - Mahmud ibn Muhammad - at the Battle of Saveh and replaced him in throne.

2. Methodology

This study has been done with historical method. The required information was achieved by library study as well as referencing to main relative subject. Afterward, that information reviewed and criticized. Finally, the data which their accuracy confirmed, were written in a descriptive-analytical manner for the purpose of the research.

3. Discussion

The Great Seljuk sultans, according to their governing strategy, appointed some members of their family to rule those states. Sanjar was one of these people who were appointed to rule Khorasan in 490 AH by Sultan Barkiarq. From then until 513 AH, when he defeated Sultan Mahmud in the battle of Saveh, Sanjar established relationship with the Great Seljuk sultans as a servitor of the central government. The most important factor in establishing these relations was the conflict between Barkiarq and Muhammad to gain the position of the great Seljuk sultan, in which Sanjar participated in favor of his brother-in-law, Muhammad. After the death of Sultan Barkiarq, Sanjar adopted a friendly strategy in relation to his brother Muhammad, who had ascended to the throne, and waited for the right time to elevate his position from Malik to Sultan. This situation was provided after the death of Sultan Mohammad and the beginning of the reign of his son Mahmud, and its consequences were determined during the battle of Saveh.

Sanjar's sultanate which manifested in the outbreak of the Saveh war was the result of three factors. The first was Sanjar's great power.

During the seigniorship over Khorasan, while suppressing the claimants of power, he was able to achieve great wealth and power by continuing the Seljuk domination of Transoxiana and paying tribute to the Ghaznavids; on the eve of the battle of Saveh, he had a significant advantage over Sultan Mahmud. The second factor in the occurrence of this battle was Sanjar's reference to the political and social traditions of the Turks. According to these traditions, the sultanate passed to the senior member of the ruling family.

Sanjar, who considered himself the elder of the Seljuk dynasty, based on this principle, believed that despite him, Mahmoud Nojavan did not deserve to hold this position. Finally, the third factor that gave Sanjar a good excuse to confront Sultan Mahmud was Mahmoud's inability to control the situation and manage the affairs of the sultanate. The fact was that Sultan Mahmud was dominated by those around him due to his inexperience and could not resolve the affairs of the sultanate properly.

During the battle which took place in Saveh in 513 AH, Sanjar, who had prepared accurately and extensively for this war, succeeded in taking advantage of Sultan Mahmud's incorrect defense strategies as well as disagreement of his army commanders, and achieved an important victory. The battle of Saveh caused the sultanate to be transferred from Ajam Iraq and central Iran to the city of Merv in Khorasan. Subsequently, the status of the former great Seljuk sultans was reduced to obedient estates, and Sanjar, who was Malik prior to this event, became the Great Sultan. In proportion to the significant change in the power structure, relationships between the parties also underwent fundamental changes. Before the battle of Saveh, Sanjar, by his capacity as a king and from a low position, communicated with the great Seljuk sultans, after this war he became the Grand Sultan.

Sanjar continued to give parts of the territory to Mahmud and his successors and indirectly supervised their affairs. During this period, factors such as Abbasid Caliphate, the struggles of numerous Seljuk princes for the throne of Iraq, the internal and external enemies of Sultan Sanjar and the rivalry of military rulers stationed in Iraq, led to the formation of relationship between Sultan Sanjar and Iraqi Seljuks. These factors, commensurate with their nature, played a dual role in the relationship between the parties. This means that in some cases they caused friendship, while they caused enmity in other cases.

4. Conclusion

The political structure of the Seljuk government was a combination of the political and social traditions of the Turks and the pattern of Iranian-Islamic property. Turkic political traditions gave rise to centrifugal tendencies, and the Iranian-Islamic property model emphasized the concentration of power. Such a conflict led to repeated conflicts between the Seljuk central government and those obedient rulers. One of the most important of these conflicts was the battle of Saveh, which took place in 513 AH between Malik Sanjar and Sultan Mahmud. In the period before this battle, Sanjar established relationships with the Seljuk court from a low position as a Malik. Although Sanjar had an almost independent strategy of governing the territory during this period, he ostensibly considered himself obedient to the central government.

He succeeded in gaining a lot of power over the land of Khorasan during the period of the seigniory, which lasted from 490 to 513 AH. This great power allowed Sanjar to claim the sultanate in appropriate circumstances after the death of Sultan Muhammad I, relying on the political and social traditions of the Turks in the field of entitlement of a senior member of the ruling family to seize the throne and Sultan Mahmud's inability to run affairs. Such factors provided the grounds for conflict between the parties in the battle of Saveh. Sultan Mahmud was defeated by the powerful Sanjar Corps due to adopting the wrong military strategy and differences of command.

The Battle of Saveh resulted in the transfer of the sultanate from the central Iran and Ajam Iraq to Khorasan. This battle led to the formation of a new local dynasty called the Iraqi Seljuks. Another important consequence of this battle was a change in relations between the two sides. In the post-war period until Sanjar's death in 552 AH, the Iraqi Seljuks were a local dynasty headed by Sanjar, and Sanjar indirectly supervised their situation. Factors such as the institution of the Abbasid Caliphate, the internal and external enemies of Sanjar, and the internal conflicts of the Iraqi Seljuks caused the relations between the parties which were friendship in some cases and enmities in other cases.

Keywords: Great Seljuk, Iraqi Seljuk, Relationship, Sanjar, Saveh Battle.

How to cite: Derikvandi, R. & Forouzani, S. A. & Heidari, S. (2021). The Backgrounds of the Saveh Battle and its Effect on the Changes in the Power Structure and Relationship in the Iran Seljuk. *Journal of Iranian Studies*, 20(40), 63-97.

زمینه‌های وقوع نبرد ساوه و جایگاه آن در تحول ساختار و مناسبات قدرت در قلمرو سلجوقیان ایران*

رضا دریکوندی (نویسنده مسئول)^۱

سید ابوالقاسم فروزانی^۲

سلیمان حیدری^۳

چکیده

در سال ۴۹۰ ق سنجر بن ملک‌شاه از جانب سلطان بَرکیارُق به امارت خراسان گماشته شد. سنجر در دوره امارتش بر این منطقه (۴۹۰ - ۵۱۳ ق)، متناسب با تحولات حاکم بر دربار سلجوقی، در جایگاه مَلِک، مناسباتی با حکومت مرکزی برقرار نمود. به دنبال مرگ سلطان محمد اول در سال ۵۱۱ ق، سنجر، سلطنت فرزند وی، محمود را به رسمیت نشناخت. پس از دو سال کشاکش میان طرفین، سنجر موفق شد با شکست دادن محمود در نبرد ساوه، به مقام سلطنت دست یابد. نوشتار پیش‌رو تلاش دارد ضمن واکاوی زمینه‌های وقوع پیکار ساوه، تأثیر این نبرد بر ساختار و مناسبات قدرت در قلمرو سلجوقیان ایران را به شیوه توصیفی - تحلیلی بررسی کند. یافته‌ها نشان می‌دهد، سنجر به پشتوانه قدرت فراوانی که در دوره امارتش بر سرزمین خراسان کسب کرده بود، با استناد به سنت‌های سیاسی ترکان در زمینه استحقاق عضو ارشد خاندان حاکم، برای تصاحب

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۱۱/۲۹ تاریخ ویرایش نهایی مقاله: ۱۴۰۰/۰۹/۱۴ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۰/۰۹/۳۰

مجله مطالعات ایرانی، سال ۲۰، شماره ۴۰، پاییز و زمستان ۱۴۰۰، صص ۶۳-۹۷ DOI: 10.22103/JIS.2021.17188.2139

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی

حق مؤلف © نویسنده‌گان

۱. دانشجوی دکتری تاریخ ایران، گروه تاریخ، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. رایانامه: derikvandyreza@gmail.com

۲. استاد گروه تاریخ، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. رایانامه: foroozani_s_a@yahoo.com

۳. دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. رایانامه: soleymanheidari@yahoo.com

مقام سلطنت و ناتوانی محمود در اداره امور مملکت، به مصاف وی رفت و توانست با بهره‌برداری از راهبردهای نظامی نادرست محمود، به پیروزی بزرگی دست یابد. در شرایطی که پیش از وقوع این پیکار، سنجر به عنوان دست‌نشانده سلاطین بزرگ سلجوقی در ایالت خراسان، مناسباتی با حکومت مرکزی برقرار کرده بود، بعد از جنگ ساوه، در نتیجه تغییر جایگاه مملکتی و سلطانی، پایگاه سلطنت به خراسان انتقال یافت و حاکمیت محمود و جانشینانش به‌عنوان ملک‌های تحت امر سنجر، در قامت یک دودمان محلی بر بخش‌های زیادی از قلمرو سابقشان تمدید شد. متناسب با این جابجایی قدرت، مناسبات طرفین نیز شکل متفاوتی به خود گرفت.

واژه‌های کلیدی: جنگ ساوه، سنجر، سلجوقیان عراق، مناسبات، سلجوقیان بزرگ.

۱. مقدمه

ساختار سیاسی حکومت سلجوقی تلفیقی از سنت‌های سیاسی ترکان و الگوی پادشاهی ایرانی - اسلامی بود. به موجب سنت‌های ترکان، کشور میراث عام همه اعضای خاندان سلطنت محسوب می‌شد و بالاترین قدرت اجرایی نیز به عضو ارشد خاندان حاکمه می‌رسید. اما بر اساس اندیشه‌های ملکداری ایرانی - اسلامی، سلطنت بر اساس رویه توارث به فرزند یا جانشین منصوب سلطان تعلق می‌گرفت. سلجوقیان پس از رسیدن به قدرت تحت هدایت دیوانیان ایرانی بنیاد سلطنت متمرکزی را گذاشتند، با این حال به منظور جلب رضایت دیگر اعضای ترکمان، بخش‌هایی از قلمرو خود را در اختیار آنان قرار دادند. این ملک‌های دست‌نشانده که در مرتبه‌ای پایین‌تر از سلطان بزرگ سلجوقی قرار داشتند و تحت نظر حکومت مرکزی بر ایالت‌های تحت امرشان فرمان می‌راندند، هر زمانی که شرایط را برای کسب مقام سلطان بزرگ مناسب می‌دیدند، وارد عمل می‌شدند. این افراد بخصوص در برهه‌های حساس انتقال سلطنت به منظور دستیابی به آرمان خویش اقدام می‌کردند.

۱-۱. شرح و بیان مسئله

در دوره سلجوقی جنگ‌های زیادی میان سلاطین بزرگ سلجوقی و ملک‌های دست‌نشانده آن‌ها در ایالات، به‌منظور دستیابی به مقام سلطنت رخ داد. یکی از مهم‌ترین این

نبردها پیکار ساوه بود. این جنگ میان ملک سنجر^۱ حاکم دست‌نشانده سلجوقیان بزرگ^۲ در سرزمین خراسان و سلطان محمود رخ داد. سنجر در سال ۴۹۰ ق از جانب سلطان برکیارق به امارت خراسان منصوب شد. وی در سراسر دوره سلطنت برکیارق و محمد اول (۴۹۰ - ۵۱۱ ق)، بر این منطقه حکمرانی کرد و در جایگاه ملکی خراسان مناسباتی با حکومت مرکزی برقرار نمود. مهم‌ترین عامل در شکل‌گیری مناسبات میان طرفین در این دوره، منازعات متعدد برکیارق و محمد به‌منظور کسب سلطنت بود. در جریان این منازعات، سنجر جانب محمد را گرفت. بعد از آغاز سلطنت محمد، مناسبات سنجر با حکومت مرکزی، تحت تأثیر پیوند خویشاوندی وی و محمد مسالمت‌آمیز بود. به دنبال مرگ سلطان محمد در سال ۵۱۱ ق، سنجر بنا به دلایل مختلفی سلطنت جانشین وی - محمود - را به رسمیت نشناخت و خود درصدد دستیابی به مقام سلطنت برآمد. وی بعد از تهیه مقدمات لازم برای مشروع جلوه دادن این اقدام خویش، در پیکار ساوه محمود را شکست داد و مقام سلطان بزرگ را به خود اختصاص داد. پژوهش حاضر درصدد پاسخ به این سؤالات است که:

چه عواملی در وقوع پیکار ساوه و پیروزی سنجر در این نبرد مؤثر بوده است؟

این جنگ چه تأثیری در ساختار و مناسبات قدرت در درون قلمرو سلجوقیان ایران ایفا نمود؟

سنجر بعد از انتصاب به حکومت خراسان از توان نظامی و مالی فراوانی برخوردار شد. وی به پشتوانه این قدرت، آماده تصاحب مقام سلطنت شد. استناد سنجر به سنت‌های سیاسی ترکان در زمینه استحقاق عضو ارشد خاندان برای کسب مقام جانشینی و عملکرد نادرست محمود و کارگزارانش که موجب ایجاد اختلال در اداره امور سلطنت شده بود، دو عامل دیگر بودند که زمینه‌های وقوع نبرد ساوه را فراهم کردند. سنجر با بهره‌گیری از راهبرد نظامی نادرست سلطان محمود و اختلاف میان امرای وی به کمک سپاه توانمند خود، در نبرد ساوه به پیروزی مهمی دست یافت. پیکار ساوه موجب شد که سنجر از مرتبه

ملکی به مقام سلطان بزرگ دست یابد و موقعیت سلطان محمود به مقام ملکی تنزل یابد. این تحول مهم در ساختار قدرت موجب شد تا سنجر که در دوره امارت خویش در قامت ملک با دربار سلجوقی مناسباتی برقرار کرده بود، اکنون به عنوان سلطان بزرگ مناسبات خود را با سلاطینی که اکنون جایگاه آنان به ملکی تقلیل یافته بود، تنظیم نماید.

۱-۲. پیشینه تحقیق

فروزانی در کتاب «سلجوقیان از آغاز تا فرجام» به بررسی مناسبات سنجر با حکومت مرکزی در دوره ملکی وی و برشمردن برخی از مناسبات سنجر با سلجوقیان عراق در دوره سلطنتش پرداخته اما این مناسبات را با توجه به عوامل مؤثر بر شکل‌گیری آن‌ها مدنظر نداشته است. یوسفی‌فر در کتاب «تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره سلجوقیان»، ناتوانی محمود در اداره امور سلطنت و شیخوخیت سنجر را عامل طغیان وی علیه محمود ذکر کرده. وی علیرغم اینکه به برخی از مداخلات سلطان سنجر در امور سلجوقیان عراق اشاره دارد، معتقد است که سنجر تا حدودی خود را از مسائل مربوط به عراق دور نگه داشته بود. ستارزاده، «سلجوقیان (۴۳۱ - ۵۹۰ ق)» نیز عملکرد نامناسب محمود را دلیل اتخاذ راهبرد سلطنت‌طلبانه از طرف سنجر برشمرده است. وی سلطنت سنجر را به دو دوره شامل فرمانروایی بر سیستان و ماوراءالنهر و به دست گرفتن نظارت بر امور غرب امپراتوری و دوره درگیری با رویدادهای ماوراءالنهر و شرق امپراتوری تقسیم کرده و معتقد است که سنجر صرفاً بر بخش غربی حکومت سلجوقی نظارتی غیرمستقیم داشته است.

عثمان توران در کتاب «سلجوقیان و تمدن ترک - اسلام»، پیامد نبرد ساوه را پدید آمدن دو سلطان‌نشین در قلمرو سلجوقیان ایران و احیای عظمت قدرت سلجوقیان عنوان کرده است. اما هیچ اشاره‌ای به زمینه‌های شکل‌گیری این دودمان محلی و مناسبات سلطان سنجر با سلجوقیان عراق نداشته است. بخشی از پایان‌نامه «اوضاع سیاسی، اجتماعی و اقتصادی حکومت سلجوقیان در عصر سلجوقی» (زارع‌نیری)، به مناسبات سنجر با سلجوقیان عراق اختصاص یافته است. وی معتقد است که مناسبات سنجر و سلجوقیان عراق

که با ضعف سنجر همراه بوده، در دوره سلطنت مسعود کاهش محسوسی پیدا کرد و از سال ۵۴۷ ق نیز پایان پذیرفت. در پایان‌نامه دیگری تحت عنوان «بررسی تحولات سیاسی - اجتماعی سلجوقیان عراق (۵۱۱ - ۵۹۰ ق)» (قدیری)، علیرغم اینکه فصلی به بررسی مناسبات سلاجقه عراق با خلفای عباسی اختصاص داده شده، اما چنین رویکردی در قبال سلطان سنجر اتخاذ نشده. این پژوهشگر صرفاً در خلال بررسی رویدادهای داخلی حکومت سلجوقیان عراق، اشاره‌های گذرای به برخی از مناسبات سنجر با این دودمان داشته است. پژوهش حاضر در مقایسه با تحقیقات پیشین از سه جهت دارای نوآوری است. نخست اینکه زمینه‌های وقوع نبرد ساوه و دلایل پیروزی سنجر در این پیکار را مورد بررسی قرار داده. در ثانی به بررسی جایگاه این نبرد در تغییر ساختار قدرت در درون قلمرو سلجوقیان ایران پرداخته است. بررسی مناسبات میان بخش شرقی (خراسان و ماوراءالنهر) و غربی (ایران مرکزی و عراقین عجم و عرب) قلمرو سلجوقیان ایران در دوره قبل و بعد از نبرد ساوه، با توجه به عوامل مؤثر بر شکل‌گیری این مناسبات، سومین عاملی است که نوآروانه بودن این پژوهش را اثبات می‌کند.

۱-۳. ضرورت و اهمیت پژوهش

ساختار سیاسی حکومت سلجوقی، یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های قابل تأمل دوره حاکمیت این خاندان بر سرزمین ایران بود. علیرغم اینکه سلجوقیان، تحت هدایت دیوانسالاران ایرانی، موفق شدند نخستین بار بعد از سقوط شاهنشاهی ساسانی، وحدت سیاسی و ارضی این سرزمین را بازآفرینی کنند، اما به دلیل تعارض برخی از سنت‌های سیاسی و اجتماعی ترکان با الگوی حکومت متمرکز، شرایطی به وجود آمد که علاوه بر سلطنت مطلقه‌ای که توسط عضو شاخص این خاندان پایه‌گذاری شد، بخش‌هایی از قلمرو این حکومت از جانب سلاطین بزرگ سلجوقی به برخی از اعضای این خاندان واگذار گردید. اتخاذ این راهبرد از جانب سلجوقیان موجب شکل‌گیری سلسله‌های محلی سلجوقی شد که همزمان با حکومت مرکزی به صورت نیمه‌مستقل به حاکمیت خویش

ادامه می‌دادند. این حاکمان محلی در موارد متعددی تلاش داشتند تا به مقام سلطان بزرگ دست یابند. سنجر نخستین حکمران دست‌نشانده سلجوقی بود که موفق شد با پیروی از این سنت، بر سلطان محمود پیروز شود و از منصب امارت خراسان به مقام سلطنت دست یابد. این رویداد نه تنها موجب ایجاد تغییرات مهمی در ساخت قدرت حکومت سلجوقی شد، بلکه در نوع مناسباتی که بعد از این جنگ میان بخش شرقی و غربی حکومت سلجوقیان ایران برقرار شد، نیز مؤثر واقع گشت.

۲. بحث و بررسی

۲ - ۱. مناسبات سنجر با سلجوقیان بزرگ قبل از وقوع پیکار ساوه

برای رسیدن به فهم درستی از چگونگی تأثیرگذاری نتایج آوردگاه ساوه بر ساخت قدرت و مناسبات میان بخش شرقی و غربی سلجوقیان ایران، لازم است ابتدا نگاهی به مناسبات ملک سنجر با سلجوقیان بزرگ که پایگاه آن‌ها در ایران مرکزی و غربی بود، داشته باشیم. در این دوره (۴۹۰ - ۵۱۱ ق) سنجر به عنوان نماینده حکومت مرکزی در خراسان مناسباتی با سلجوقیان بزرگ داشت. این مناسبات در سه دوره قابل بررسی است. دوره نخست از زمان انتصاب سنجر به امارت خراسان تا مرگ سلطان برکیارق را شامل می‌شد (۴۹۰ - ۴۹۸ ق). مناسبات سنجر با حکومت مرکزی در این دوره خصمانه بود. نخستین اقدام وی برضد برکیارق حمایت از امرای شورشی بود که در سال ۴۹۰ ق نماینده قانونی برکیارق در سرزمین خوارزم - اِکِنجی^۳ بن نهاران - را به قتل رسانده بودند. سنجر در جریان این رویداد، نه تنها هیچ کمکی در زمینه سرکوب شورشیان انجام نداد، بلکه از آنان نیز حمایت نمود (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۲۴۲/۲۳ و ۲۴۴).

مهم‌ترین عامل در مناسبات سنجر با سلجوقیان بزرگ در این دوره دخالت در منازعات پنجگانه برکیارق و محمد، به منظور کسب سلطنت بود. به دنبال شکست برکیارق از محمد در سال ۴۹۳ ق، زمانی که وی به منظور تجدید قوا و جلب حمایت امیر داد حبشی بن آلتوتاش - حاکم گرگان و بخش‌هایی از خراسان - راهی اسفراین شد، در اطراف شهر

نوشجان مورد هجوم سنجر قرار گرفت. در این جنگ امیرداد به قتل رسید و برکیارق به عراق منهزم شد (همان: ۲۷۱/۲۳ - ۲۷۰). پس از شکست محمد از برکیارق که در جریان دومین نبرد آن‌ها در سال ۴۹۴ ق رخ داد، محمد از برادرش تقاضای کمک کرد. سنجر علاوه بر تأمین مایحتاج وی، خود نیز عازم اردوی محمد در گرگان شد (ابن‌خلدون، ۱۳۶۶: ۵۶/۴). دو برادر توانستند با بهره‌گیری از پراکندگی سپاهیان برکیارق، به پیشروی در قلمرو وی پردازند. پس از درگیری‌های پراکنده‌ای که در سال ۴۹۴ ق در بغداد میان طرفین صورت گرفت، محمد موفق شد با بهره‌گیری از حمایت سنجر، نظر خلیفه برای خواندن خطبه سلطنت به نام خویش را جلب کند (پیشین، ۱۳۸۶ ق: ۳۱۰/۱۰ - ۳۰۵). سنجر در بازگشت به خراسان نام برکیارق را از سکه‌های خویش نیز حذف کرد و بدین ترتیب اعلام استقلال نمود (peacock, 2015: 75). دومین دوره این مناسبات از مرگ برکیارق تا پایان سلطنت محمد را در بر می‌گرفت (۴۹۸ - ۵۱۱ ق). بر اساس توافقی که بعد از خاتمه نبردهای پنجگانه میان برکیارق و محمد صورت گرفته بود، حق سلطانی محمد بعد از مرگ برکیارق به رسمیت شناخته شد و حکومت سنجر بر خراسان نیز مورد تأیید قرار گرفت (الحسینی، ۱۹۹۳ م: ۷۸). سنجر که توانسته بود اقتدار سلجوقیان را بخصوص در قسمت شرقی امپراطوری بازآفرینی کند، مجبور به پذیرش سلطنت محمد شد (op.cit: 74).

با این حال در سکه‌هایی که در این دوره ضرب کرد بر خود لقب سلطان نهاد (لوییک، ۱۳۸۳: ۱۴۰). پیوند خونی میان محمد و سنجر موجب شد تا محمد با نادیده انگاشتن قدرت روزافزون سنجر، اختیارات بیشتری به وی بدهد. بدین ترتیب سنجر توانست تا زمان مرگ محمد در سال ۵۱۱ ق موقعیت خویش را در خراسان استوار نماید (الحسینی، ۱۹۹۳ م: ۹۱ و ۸۸، ۸۴). سنجر در این دوره علیرغم توان بالقوه‌ای که برای تصاحب سلطنت داشت، همچنان مشغول توسعه متصرفات خود بود. در نتیجه ارتباطات محدودی میان وی و سلطان محمد برقرار شد. براساس روایت تاریخ یزدی، سلطان محمد بعد از قتل سیف‌الدوله صدقه

حکمران حله، در سال ۵۰۱ ق «سر او پیش برادر فرستاد سنجر به خراسان» (یزدی، ۱۳۹۹: ۱۲۷). این رویداد بیانگر همگرایی و مناسبات نیکوی میان دو برادر بود. با این حال مهم‌ترین رویدادی که به وسیله آن می‌توان به مناسبات حسنه سنجر با برادرش در این دوره پی برد، ماجرای حمله سنجر به شهر غزنه بود. یزدی معتقد است که بهرامشاه (۵۱۱ - ۵۵۲ ق) برای کسب سلطنت غزنه ابتدا به نزد سلطان محمد رفته «قدری بماند عاقبت به خراسان آمد به خدمت سلطان سنجر» (همان: ۱۶۸). زمانی که سنجر قصد حمایت از بهرامشاه را داشت، سلطان وقت غزنوی - ارسلاشاه - از محمد درخواست کرد که مانع دخالت سنجر در امور داخلی حکومت غزنوی شود. سلطان محمد برای حفظ ظاهر سفیری به دربار سنجر فرستاد، اما در واقع هیچ تلاشی برای منصرف نمودن وی از تصمیمش انجام نداد (ابن‌الاثیر، ۱۳۸۶ ق: ۵۰۴/۱۰). با این حال الحسینی معتقد است که سنجر برخلاف توصیه‌های سلطان محمد مبنی بر عدم حمله به غزنه در منازعات جانشینی این خاندان دخالت کرد و بهرامشاه را به جای ارسلاشاه به سلطنت گماشت (الحسینی، ۱۱۹۹۳ م: ۹۱). دوره سوم فاصله دو ساله میان مرگ سلطان محمد تا پیروزی سنجر در پیکار ساوه (۵۱۱ - ۵۱۳ ق) است. در این دوره علی‌الظاهر محمود در جایگاه سلطان قرار دارد. مهم‌ترین عامل در مناسبات طرفین در این دوره کشاکش میان سنجر و برادرزاده‌اش و مقدمه‌چینی سنجر در حمله به عراق بود (یزدی، ۱۳۹۹: ۱۷۱؛ ابن‌الاثیر، ۱۳۸۶ ق: ۵۵۰/۱۰).

۲-۲. زمینه‌های وقوع جنگ ساوه

یکی از زمینه‌های اساسی وقوع نبرد ساوه تحکیم قدرت سنجر در خراسان بود. سنجر در دوره امارت بر سرزمین خراسان علاوه بر سرکوب شورش‌هایی که در این ایالت بر علیه حاکمیتش ساماندهی می‌شد، با خراجگزار کردن برخی از حکومت‌های مجاور همچون غزنویان و تداوم سلطه سلجوقیان بر فرارود، قدرت فراوانی کسب کرد. نخستین تهدید علیه حاکمیت وی در سال ۴۹۰ ق توسط یکی از شاهزادگانی سلجوقی به نام محمد بن سلیمان صورت گرفت. واقع شدن این شورش در آغاز حکومت سنجر و پشتیبانی غزنویان از آن، تهدید مهمی را متوجه حاکمیت وی کرد. با این حال سنجر با درایت خویش توانست این

شورش را در نطفه خفه کند (همان، ۱۳۷۱: ۲۳/۲۴۲). سنجر در سال ۴۹۱ ق تلاش دولتشاه، دیگر شاهزاده سلجوقی برای تصرف خراسان را ناکام گذاشت. وی در سال‌های ۴۹۴ و ۴۹۷ ق دو عملیات بزرگ علیه اسماعیلیان قهستان تدارک دید. پس از آنکه در نتیجه این حملات اسماعیلیان در موضع ضعف قرار گرفتند، پیمان صلحی بر آنان تحمیل شد که به موجب آن به اسماعیلیان امان داده شد، مشروط بر آنکه سلاحی خریداری نکنند، دژی بنا نمایند و کسی را به آیین خویش دعوت نکنند. سنجر با قتل قدرخان جبرئیل بن عمر، حکمران قراخانی که تلاش داشت با بهره‌گیری از مشغله‌های وی بر خراسان مسلط گردد و گماشتن محمداوسلان خان بن سلیمان که از جانب مادر نسبش به سلجوقیان می‌رسید، به حکومت سمرقند، سلطه سلجوقیان بر فرارود را استمرار بخشید (همان: ۲۳/۳۵۲ و ۳۲۴ - ۳۲۱، ۲۹۸ و ۲۵۵). سنجر بخصوص بعد از قتل امیرداد حبشی بن آلتون‌تاش که از طرف حکومت مرکزی بر گرگان و بخش‌هایی از خراسان حکومت داشت (همان: ۲۳/۲۷۱ - ۲۷۰)، به حاکم مطلق‌العنان سراسر خراسان بزرگ بدل شد. درخشان‌ترین دستاورد وی تصرف شهر غزنه و خراجگذار کردن غزنویان بود (الحسینی، ۱۹۹۳ م: ۹۱ و ۸۸، ۸۴). در نتیجه وی تا سال ۵۱۱ ق از توان نظامی و مالی فراوانی برخوردار شد.

دومین عامل در وقوع جنگ ساوه، سنت‌های سیاسی ترکان بود. به موجب این سنت-ها، کشور دارایی عام همه اعضای قبیله محسوب می‌شد و هر زمانی که دیگر اعضای این خاندان، اوضاع را برای تصاحب عنوان سلطان بزرگ سلجوقی مناسب می‌یافتند، وارد عمل می‌شدند (Yazar, 2011: 221). اگرچه دیوانسالاران ایرانی تلاش داشتند تا سلجوقیان را با اصول مملکت‌داری ایرانی - اسلامی که به موجب آن و بر اساس رویه توارث، قدرت به ولیعهد سلطان می‌رسید، آشنا کنند؛ اما رؤسای ترکمان در این دوره کاملاً بر حق و حقوق طایفه‌ای خود اشراف داشتند (Bosworth, 1995: 941). علیرغم تلاش فراوان سلاطین سلجوقی، انحلال حقوق سیاسی ترک که به موجب آن، دولت ملک مشترک همه اعضای خاندان محسوب می‌شد، ممکن نشد. بنابراین با مرگ هر سلطان زمینه برای جنگ

قدرت، آشوب و یا انشعاب آماده می‌شد. تعیین ولیعهد در زمان حیات سلاطین نیز این وضع را تغییر نمی‌داد (توران، ۱۳۹۵: ۳۰۰). بر همین اساس ملک‌های سلجوقی در برهه‌های حساس انتقال سلطنت اعتقاد چندانی به رویه توارث برای انتقال قدرت نداشتند. آنان معتقد بودند که سلطنت می‌بایست به عضو ارشد خاندان تعلق بگیرد (الحسینی، ۱۹۹۳ م: ۵۶). بر اساس این سنت، ملک سنجر که اکنون ارشدترین عضو خاندان سلطنتی سلجوقی بود و این موقعیت در نزد ترکان اعتبار ویژه‌ای را برای او ایجاد کرده بود (یوسفی‌فر، ۱۳۸۷: ۱۲۵)، بلافاصله بعد از مرگ سلطان محمد به مناسبت‌های گوناگون به ارشدیت سنی و استحقاق خویش برای تصاحب مقام سلطنت استناد می‌جست. وی با بیان اینکه برادرزاده من بچه است و تحت نفوذ درباریان قرار دارد، حاضر به پذیرش سلطنت محمود نشد (ابن‌الایثر، ۱۳۸۶ ق: ۵۵۰/۱۰).

سنجر بصورت هدفمند و هوشمندانه در موارد بسیاری تعبیر «فرزند من» را در مورد محمود به کار می‌برد (غفاری‌کاشانی، ۱۴۰۲ ق: ۱۵۴). اقدامات سلطان محمد در واپسین روزهای حیات خویش نیز سنجر را در اتخاذ این راهبرد مصمم‌تر می‌کرد. وی که تا حدودی می‌دانست سنجر سلطنت محمود را به رسمیت نخواهد شناخت، به جانشین خویش سفارش نمود که احترام عمومی خویش را نگاه داشته و به دستورات او عمل کند (پیشین: ۵۵۰/۱۰). ابن‌اسفندیار معتقد است، محمد نامه‌ای به سنجر نوشته و به او سفارش کرده: «با فرزندان من همان کن که با تو کرده‌ام» (ابن‌اسفندیار، ۱۳۲۰: ۴۸/۲). منابع این عصر نیز ضمن اشاره به ارشدیت سنی سنجر، به گونه‌ای غیرمستقیم بر استحقاق او برای کسب سلطنت تأکید کرده‌اند (الحسینی، ۱۹۹۳ م: ۸۴-۸۳؛ البنداری‌الاصفهانی، ۱۴۰۰ ق: ۱۱۵). سومین عاملی که در وقوع نبرد ساوه نقش داشت، ناتوانی محمود در اداره امور سلطنت و اتخاذ برخی راهبردهای نادرست از جانب وی و کارگزارانش بود. محمود در نتیجه تحریکات درباریان خویش گمان می‌کرد که تنها راه دوام سلطنتش، از میان برداشتن سنجر است. بر همین اساس در اقدامی نادرست به قراخانیان پیشنهاد اتحاد برضد عمومی خویش را داد. البنداری به درستی این اقدام را عامل سلب نعمت سلطنت از محمود

عنوان می‌کند (البنداری‌الاصفهانی، ۱۴۰۰ ق: ۱۱۵). گویا محمود درصدد حفظ تمامیت ارضی قلمرو سلجوقیان نیز نبوده؛ زیرا به قراخانیان اختیار می‌دهد که هر بخش از قلمرو سنجر که تمایل داشتند، را به تصرف خویش درآورند (الحسینی، ۱۹۹۳ م: ۸۸). این اقدام محمود می‌توانست بر مشروعیت حرکت سنجر به عنوان مدافع تمامیت ارضی قلمرو سلجوقیان بیفزاید. علاوه بر این، محمود با دست زدن به برخی اقدامات، نادانسته موقعیت خویش را تضعیف نمود و بطور ضمنی سلطنت سنجر را به رسمیت می‌شناخت. وی بعد از رسیدن به مقام سلطنت، سلاح خاصه و انگشتر سلطان محمد را نزد سنجر فرستاد و گفت «اگر پدر من برفت خداوند هم عمست و هم پدر» (یزدی، ۱۳۹۹: ۱۷۱).

گذشته از این، محمود قبل از حمله سنجر به عراق، به وی پیشنهاد داد که در ازای پرداخت سالیانه دویست هزار دینار، از این کار خودداری نماید (ابن‌الاثیر، ۱۳۸۶ ق: ۵۵۰/۱۰). بنابراین وی عملاً پذیرفته بود که در مقام سلطان بزرگ سلجوقی به ملک سنجر باج بپردازد. سواستفاده درباریان که منجر به پریشانی اوضاع عراق شده بود، نیز مزید بر علت گشت. البنداری با تذکر این واقعیت که اگر اطرافیان محمود وی را در زمینه اداره امور به طبع خود می‌گذاشتند، شاهی نیکوروش بود؛ به مشکلاتی اشاره می‌کند که توسط این گروه به وجود آمده بود. آنان در یک مورد خزانه غنی سلطنتی را به تاراج بردند به گونه‌ای که سلطان در برآوردن ضروریات خویش نیز با مشکل مواجه شد (البنداری -الاصفهانی، ۱۴۰۰ ق: ۱۴۵ - ۱۴۴). این افراد در اداره امور به استقلال عمل می‌کردند و به سلطان توهین و تحقیر روا می‌داشتند. زمانی که خبر این رسوایی‌های پیاپی به ملک سنجر رسید، وی به منظور حفظ بنیاد خاندانی که عده‌ای شروع به ویرانی پایه‌های آن کرده بودند، ناگزیر از حمله به عراق و بازپس‌گیری سلطنت از محمود شد (همان: ۱۲۰ و ۱۱۹، ۱۱۷).

۲-۳. دلایل پیروزی سنجر در نبرد ساوه

نخستین عاملی که موجب پیروزی سنجر در این پیکار شد، بی‌تدبیری سلطان محمود در اتخاذ یک راهبرد جنگی مناسب بود. بعد از مهیا شدن شرایط برای رویارویی میان طرفین، سنجر پیشقروان سپاه خویش را روانه تصرف گرگان کرد؛ اما این سپاه توسط علی بن عمر، حاجب سلطان محمود عقب رانده شد. محمود سرخوش از عقب‌نشینی مقدمه سپاه سنجر، وارد شهر ری شد. علی بن عمر با در نظر داشتن جایگاه راهبردی ری برای جلوگیری از ورود سپاه خراسان به عراق، به سلطان توصیه کرد که برای مقابله با سپاه اصلی سنجر در این شهر اقامت کند؛ اما محمود با نادیده گرفتن توصیه‌های حاجب خویش، عازم گرگان شد (ابن‌الاثیر، ۱۳۸۶ ق: ۵۵۱/۱۰ - ۵۵۰). بدین ترتیب مانعی در برابر سنجر برای پیشروی به سمت عراق باقی نماند. به نظر می‌رسد محمود بعد از عقب‌نشینی مقدمه سپاه سنجر از گرگان، قدرت عمومی خویش را دست‌کم گرفته بود؛ یا چنین می‌پنداشته که احتمالاً سنجر پس از عقب‌نشینی مقدمه سپاهش، از موضع خویش در حمله به عراق کوتاه خواهد آمد.

دومین عاملی که در پیروزی سنجر تأثیر عمده‌ای داشت، دشمنی امرای سپاه محمود با یکدیگر بود. در توضیح این امر باید افزود به دلیل دشمنی و رقابت میان علی‌بار و منگوبرس و اختلاف عقیده آنان، در زمینه شیوه سازماندهی سپاه تدبیر درستی برای رویارویی با سنجر اتخاذ نشد (البنداری‌الاصفهانی، ۱۴۰۰ ق: ۱۲۰). در نهایت نهایی‌ترین عامل در پیروزی سنجر، بهره‌مندی وی از تجهیزات جنگی و بهره‌گیری از توان و تجربه امرای توانمند و باکفایت بود. برخلاف راهبردهای اشتباه سلطان محمود، سنجر برای این جنگ تدارکات کاملی دیده بود. وی در بهار سال ۵۱۳ ق از مرو به نیشابور رفت «و به اطراف رسولان فرستاد و ملوک و امرا را به خدمت خواند» (یزدی، ۱۳۹۹: ۱۷۱). در طرف مقابل، بعد از ورود محمود به گرگان، امرایی همچون منصور بن صدقه و منکوبرس به یاری وی آمدند و به اتفاق راهی همدان شدند. سنجر نیز با بیست هزار سپاهی و تجهیزات فراوانی همچون هجده فیل در معیت امرای نیرومندی همچون امیر اُتر، امیر قُماج و گرشاسف بن فرامرز کاکویی آماده نبرد با سپاه عراق شد^۴ (ابن‌خلدون، ۱۳۶۶: ۹۱/۴). نبرد

نهایی میان طرفین در چهارم جمادی‌الاول سال ۵۱۳ ق در نزدیکی ساوه با پیروزی سنجر خاتمه یافت (پیشین: ۱۷۱). یکی از مهم‌ترین دلایل شکست محمود در این جنگ، استفاده سنجر از پیلان جنگی بود که باعث انهزام سواره‌نظام سپاه عراق شد (پیشین: ۹۲/۴).

۲-۴. جایگاه پیکار ساوه در تحول مناسبات قدرت

نبرد ساوه تغییری اساسی در ساختار قدرت در قلمرو سلجوقیان ایران پدید آورد. به دنبال این رویداد، مقام سلطان بزرگ که پیش از محمود، از آن پادشاهان عراق بود، به سنجر در خراسان رسید. سنجر به جای اداره مستقیم سراسر قلمرو سلجوقیان، برخی از شهرهای مهم همچون مازندران، طبرستان، قومس، دامغان، ری، دماوند (الحسینی، ۱۹۹۳ م: ۸۹ و ۹۸) و گرگان را «که اندر اعتداد عراق بودند بخراسان گردانید نایبان خود را بر آنجا گماشت». سپس بنا بر عوامل مختلفی همچون تأسی به سنت‌های ترکان در واگذاری مناطقی از امپراتوری به اعضای خاندان سلطنت و عمل به وصایای سلطان محمد در مورد پاسداشت محمود، وی را به عنوان ولیعهد خویش به نیابت حکومت عراق گماشت (تاریخ آل سلجوق در آناتولی، ۱۳۷۷: ۶۷-۶۸).

موقعیت محمود و جانشینانش اگرچه لقب سلطان داشتند، اما همان موقعیت ملک‌های سلجوقی بود که تحت تابعیت سلطان قرار داشتند (لمبتن، ۱۳۷۲: ۱۹). نظر به اینکه سنجر پس از پیروزی بر محمود، حکومت بخش‌های گسترده‌ای از سرزمین عراق عجم و نواحی دیگر را به وی واگذار کرد، بدین ترتیب از سال ۵۱۳ ق سلسله معروف به سلجوقیان عراق شکل گرفت (فروزانی، ۱۳۹۲: ۲۰۷). متناسب با این تغییر، مناسبات طرفین نیز متحول شد. در این دوره عواملی چند موجب برقراری مناسبات میان سلطان سنجر و سلجوقیان عراق - شد. یکی از این عوامل منازعات جانشینی سلجوقیان عراق بود. سلطان سنجر در مقام «فرمانده کشور» (جلی، ۱۳۵۶: ۱۲۲) مراقب تحولات سیاسی سلسله محلی تازه‌تأسیس سلجوقیان عراق بود تا اندیشه‌های خویش در زمینه اداره این منطقه را بر مقدرات امور این حکومت حکمفرما نماید (طقوش، ۱۴۳۱ ق: ۹۲). یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های دوره

سلطنت سلجوقیان عراق که تقریباً تا آخر حیات این سلسله تداوم داشت، منازعه شاهزادگان پرشمار سلجوقی به منظور کسب سلطنت عراق بود. این منازعات با قدرت‌طلبی اتابکان و امیران شعله‌ور شده و ظهور آنان، رقابت سلجوقیان عراق به منظور کسب سلطنت این ناحیه را بحرانی‌تر و وخیم‌تر کرد (توران، ۱۳۹۵: ۲۵۳). منازعات جانشینی سلجوقیان عراق یا در برهه‌های حساس انتقال سلطنت و یا بر علیه سلطان قانونی وقت عراق صورت می‌گرفت. سنجر در چنین منازعاتی ناگزیر به مداخله در امور این سلسله محلی می‌شد (ستارزاده، ۱۳۹۲: ۱۳۶).

علاوه بر ساختار سیاسی حکومت سلجوقی که زمینه شکل‌گیری چنین منازعاتی را فراهم می‌آورد، اقدام سنجر در واگذاری قلمروهای زیادی به شاهزادگان سلجوقی، موجب ظهور مدعیان جدیدی برای تصاحب سلطنت عراق شد (البنداری‌الاصفهانی، ۱۴۰۰ ق: ۱۲۷). سنجر بعد از دستیابی به مقام سلطنت، شهرهای ساوه، آوه، قزوین، ابهر، زنجان، گیلان، دیلمان و طالقان را به طغرل داد و سراسر فارس به همراه بخشی از اصفهان را نیز به سلجوقشاه واگذار کرد (الحسینی، ۱۹۹۳ م: ۹۰). اگرچه وی هدف خویش از این اقدام را تقسیم عادلانه ملک میان برداردزادگان به منظور جلوگیری از تصادم آنان عنوان کرده (مؤیدثابتی، ۱۳۴۶: ۵۹)، اما این اقدام موجب افزایش توان نظامی و مالی شاهزادگان مذکور و منازعه آنان با سلاطین عراق شد.

نخستین تأثیرگذاری این مؤلفه بر مناسبات طرفین، در منازعات جانشینی محمود مشخص شد. پس از مرگ محمود در سال ۵۲۵ ق، ابتدا به نام فرزندش داود (۵۲۵ - ۵۲۶ ق) خطبه سلطنت خوانده شد، اما این انتصاب توسط مسعود بن محمد (۵۲۹ - ۵۴۷ ق) به رسمیت شناخته نشد. در جریان نبردی که در محرم سال ۵۲۶ ق میان دو مدعی صورت گرفت، علیرغم قرارداد صلح بی‌نتیجه‌ای که در همین سال میان آنان منعقد شد، تکلیف پیروز نهایی بصورت قطعی مشخص نشد. تقاضای مشترک داود و مسعود از خلیفه المسترشد بالله (۵۱۲ - ۵۲۹ ق) برای خطبه خواندن به نامشان موجب شد که خلیفه از سلطان سنجر کسب تکلیف کند. سنجر با بیان اینکه خطبه فقط منحصر به خود اوست، به

خلیفه دستور داد که خواسته هیچکدام از مدعیان را برآورده نکنند. در چنین شرایطی مسعود از عمادالدین زنگی (۵۲۱ - ۵۴۱ ق)، تقاضای کمک کر (ابن‌واصل، ۱۳۸۳: ۸۰/۱ - ۸۱). زنگی «فرستاده سلطان مسعود را بسیار عزت داشته و در جواب نوشت که آنچه از دست ما می‌آید در خدمت سلطان تقصیر نخواهد شد اینک استعداد سپاه کرده متوجه ملازمت می‌گردم» (تتوی و قزوینی، ۱۳۸۲: ۳۹۳۲/۴).

مقارن با این رویداد، سلجوقشاه، حاکم خوزستان نیز به منظور تصاحب سلطنت عراق عازم بغداد شد. المسترشد برخلاف سفارش سنجر با سلجوقشاه بیعت کرد. در چنین شرایطی سلطان سنجر با وعده واگذاری منصب شحنگی بغداد به عمادالدین، او را علیه خلیفه و سلجوقشاه شوراند. اما زنگی در برابر خلیفه شکست خورد و به تکریت عقب نشست. مسعود و سلجوقشاه نیز بعد از زدوخورد کوتاهی تصمیم گرفتند که بر ضد سنجر، که از طغرل بن محمد (۵۲۶ - ۵۲۹ ق) برای رسیدن به سلطنت عراق حمایت می‌کرد، متحد شوند. براساس قراردادی که میان طرفین منعقد شد، سلطنت عراق به مسعود واگذار شد و سلجوقشاه به عنوان ولیعهد وی تعیین گردید؛ اما در جریان نبردی که در سال ۵۲۶ ق در دینور میان سنجر و متحدان روی داد، سنجر پیروز شد و به نام طغرل خطبه سلطنت خوانده شد (ابن‌واصل، ۱۳۸۳: ۸۱/۱ - ۸۴). مهم‌ترین توجیه سلطان سنجر برای ترجیح دادن طغرل بر دیگر شاهزادگان برای حکومت عراق، شایستگی طغرل بود. چنانکه در اشاره به این مسئله می‌گوید:

«اگرچه همه نزدیک ما عزیزانند و هر یک بخصال حمیده ستوده اما حال فرزند اعز [طغرل] ... بخلاف دیگران است چه او را در همه آداب و سرهای پادشاهی و جهانداری مستجمع یافته‌ایم و مدت هفت سال که در خدمت و تربیت ما بود او را تجربت فرموده‌ایم و در نیک و بد آزموده جز درست‌قولی و نیکواعتقادی و خویشتن‌داری و دین‌پروری و اخلاق خوب و احسان با خلق خدای ازوی ندیده‌ایم» (مؤیدثابتی، ۱۳۴۶: ۶۰). پس از این رویداد، سنجر راهبرد دوستانه‌ای در قبال دیگر برادرزادگانش در پیش گرفت. سنجر پس از ملاقات با مسعود، به نکوش وی اکتفا

کرد و مجدداً او را به حکومت گنجه گماشت (ابن‌الاثیر، ۱۳۸۶ ق: ۱۰/۶۷۷). علیرغم اینکه طغرل در دوره سلطنت خویش چندین بار با شورش مدعیان سلطنت عراق روبرو شد و با وجود اینکه سنجر تضمین کرده بود که «هر تقصیری که در رعایت و مراقبت جانب و بزرگداشت او رود خصم او ما باشیم» (مؤیدثابتی، ۱۳۴۶: ۶۰).

با این حال از این زمان به بعد نه تنها از طغرل در برابر دیگر مدعیان سلطنت عراق حمایت نکرد، بلکه در دیگر منازعاتی که بعد از مرگ طغرل، بدین منظور صورت گرفت، نیز هرگز مداخله نکرد. با این حال مخالفان طغرل زمانی که به منظور کسب سلطنت عراق با وی به جدال برمی‌خواستند، از احتمال حمایت مجدد سلطان سنجر از وی بیم داشتند (ابن‌الاثیر، ۱۳۸۲ ق: ۴۹). به نظر می‌رسد مهم‌ترین عاملی که موجب می‌شد سلطان سنجر از این زمان به بعد دیگر نتواند در منازعات جانشینی عراق نقش آفرینی نماید، گرفتاری‌های متعدد وی در مرزهای شرقی بوده است.

یکی دیگر از عوامل مؤثر بر مناسبات طرفین در این دوره رقابت امرای نظامی دربار سلجوقیان عراق بود. در دوره سلجوقی حسادت میان امرا، همکاری نزدیک آن‌ها با یکدیگر را جز در موارد استثنایی غیرممکن می‌ساخت (لمبتون، ۱۳۶۳: ۳۲). این رقابت‌ها موجب ایجاد آشفتگی در قلمرو سلجوقیان عراق می‌شد. بنابراین سنجر به عنوان بزرگ خاندان سلجوقی، ناگزیر می‌شد در برخی موارد برای رفع این تنش‌ها وارد عمل شود. اختلاف گروهی از امرا با امیر خاصبک بن بَلَنگَری مهم‌ترین مصداق برای تشریح چگونگی نقش آفرینی این مؤلفه بر مناسبات طرفین است. خاصبک به دلیل خدمات مهمی که در زمینه سرکوب مخالفان سلطان مسعود انجام داده بود (نیشابوری، ۱۳۳۳: ۶۴ و ۶۰ - ۵۸)، مورد توجه ویژه وی قرار گرفت. به گونه‌ای که سلطان دائماً بر مقام و منزلت وی - می‌افزود تا اینکه «امراء بزرگ به جرعه قده او قانع شدند و دست همه در زیر سنگ او آمد» (ابورجاء قمی، ۱۳۶۳: ۱۶۳). این امرا که از توجهات بیش از حد مسعود به خاصبک به ستوه آمده بودند، ابتدا تلاش کردند تا به وسیله امیر چاولی، از شر وی خلاص شوند؛ اما حمایت مسعود از خاصبک، موجب ناکام ماندن این توطئه شد (همدانی، ۱۳۸۶: ۸۴ - ۸۲). بنابراین امرای ناراضی که در بین آن‌ها شخصیت‌های برجسته‌ای همچون بُقش کبیر و

طَرَنْطای محمودی بودند، به نشانه اعتراض عازم بغداد شدند. علیرغم اینکه خلیفه المقتفی - لأمر الله (۵۳۰ - ۵۵۵ ق) شورشیان را از آمدن به شهر منع کرد، اما آن‌ها در ربیع الآخر سال ۵۴۳ ق وارد بغداد شدند و با شکست دادن خلیفه، بغداد را غارت کردند. سپس از اقدامات خویش پوزش خواسته و عازم نهروان شدند. با این حال در آنجا نیز دست به قتل و تاراج گشودند. سپس به همراه ملک‌شاه بن محمود بار دیگر به بغداد بازگشتند و خواستار خواندن خطبه به نام ملک‌شاه بن محمود شدند. خلیفه ضمن رد خواسته آنان به دفاع از شهر پرداخت و همزمان از سلطان مسعود نیز درخواست کمک کرد (ابن خلدون، ۱۳۶۶: ۱۲۳/۴).

البته این امر پیش از طغیان، شکوایه‌هایی به دربار سنجر فرستادند و او را از حقیقت ماجرا آگاه کردند. سنجر در ضمن پیام‌هایی، مسعود را به دلیل راهبرد تبعیض آمیزی که در شیوه برخورد با امرای اتخاذ کرده بود، سرزنش نمود؛ سپس به وی دستور داد که به منظور حل این معضل، خاصبک را از دربار خویش براند. سنجر تهدید کرد که در صورت عدم اجرای این دستور، قشونی به عراق خواهد فرستاد و مسعود را از سلطنت این منطقه عزل خواهد کرد. اما مسعود به شیوه‌ای مغالطه‌آمیز از عمل به خوسته‌های سنجر خودداری می‌کرد (ابن الاثیر، ۱۳۸۶ ق: ۱۳۴/۱۱ - ۱۳۳)؛ به همین دلیل سنجر برای سامان دادن به اوضاع عراق در زمستان سال ۵۴۳ ق به ری لشکر کشید. مسعود که در این زمان در همدان مستقر بود از بیم سلطان قصد عزیمت به بغداد را داشت؛ اما به توصیه شرف‌الدین گردبازور از امرای سپاهش مصلحت خویش را در این دید که به همراه خاصبک به خدمت سنجر برسند؛ اما خاصبک از ترس مجازات به وسیله سلطان سنجر، در همدان باقی ماند. زمانی که مسعود به ری رسید، علیرغم دلخوری که سنجر از وی داشت، ملاقات صمیمانه‌ای میان طرفین صورت گرفت. مسعود به اندازه‌ای مورد تکریم سلطان سنجر قرار گرفت که حتی تعجب خود وی را نیز به همراه داشت (البنداری‌الاصفهانی، ۱۴۰۰ ق: ۲۰۶).

به نظر می‌رسد که مسعود به این دلیل از بردن خاصبک به ری خودداری کرده تا بتواند سنجر را با او بر سر مهر آورد. وی پس از رسیدن به ری از خاصبک شفاعت کرد و درباره

اقدامات او به سنجر توضیح داد (همان: ۲۰۶). مسعود بعد آنکه مراتب بندگی را در خدمت عمویش به جای آورد، پیکری به نزد خاصبک فرستاد و او را به ری فراخواند. در نتیجه مقدمه‌چینی‌های مسعود و هدایایی که خاصبک تقدیم سلطان سنجر کرد، سلطان مأموریت اصلی خویش را فراموش نمود و در تضادی آشکار با خواسته امرای شورش و ماهیت مأموریتش خطاب به مسعود گفت که «خاص‌بیک زیاد از این درجه و مرتبه استحقاق دارد» (نیشابوری، ۱۳۳۲: ۶۴). البنداری با در نظر داشتن این واقعیت می‌گوید سنجر در جریان این دیدار مأموریت اصلی خود را فراموش کرد و نه به خوب فرمان داد و نه از بدی بازداشت نه به شکایت رسیدگی کرد و نه شکایتی را بر اثر حق‌گذاری به سپاسگذاری تبدیل کرد^۵ (پیشین: ۲۰۶). بنابراین علیرغم اینکه رقابت امرا با خاصبک در ابتدا موجب ایجاد کدورت میان سلطان سنجر و سلجوقیان عراق شد، اما در نهایت سنجر پس از شنیدن توضیحات مسعود، از مواضع پیشین خود کوتاه آمد و بعد از هجده روز اقامت در ری و هم‌صحبتی با برادرزاده‌اش، به خراسان بازگشت (پیشین: ۶۴). مسعود به محض بازگشت سنجر به خراسان، در حالی که توانسته بود شورشیان را از حمایت سنجر محروم کند، به عزم سرکوب این امرا، رهسپار بغداد شد. در پی این اقدام، امرای شورش متواری شدند و غائله آنان خاتمه یافت (ابن‌خلدون، ۱۳۶۶: ۱۲۳/۴).

خلافت عباسی از دیگر عوامل مؤثر بر مناسبات طرفین بود. این نهاد در وهله نخست از طریق هم‌پیمانی با مدعیان سلطنت عراق که مورد حمایت سنجر نبودند، نقش مهمی در واگرایی میان سنجر و این دودمان ایفا نمود (همان: ۱۰۸/۴). با این حال دشمنی‌های نهاد خلافت با سلجوقیان عراق که بخصوص در دوره خلافت المسترشد و الراشد نمود بیشتری یافت، موجب شد تا در برخی مواقع سلطان سنجر به عنوان پشتیبان سلجوقیان عراق از آنان در برابر کارشکنی‌های نهاد خلافت حمایت کند و بدین ترتیب این نهاد موجب همگرایی میان سنجر و سلجوقیان عراق را فراهم نمود (ابن‌طقطقی، ۱۳۵۰: ۴۰۸؛ سبط بن جوزی، ۱۴۳۴: ۳۳۲/۲۰ و ۲۷۹؛ نخجوانی، ۱۳۱۳: ۲۹۵).

مخالفتان داخلی و خارجی سنجر، عامل دیگری بود که موجب برقراری مناسبات میان سنجر و سلجوقیان عراق شد. یکی از مهم‌ترین گروه‌های مخالف سنجر در دربار سلجوقیان عراق، امرای نظامی بودند. از جمله این امرای می‌بایست به امیر عباس اشاره کرد. عباس، غلام یکی از خدمتکاران سنجر موسوم به جوهر خادم بود. از آنجایی که ری در زمره اقطاعات جوهر بود، وی عباس را از طرف خود حاکم این منطقه کرد. به دنبال قتل جوهر توسط فدائیان اسماعیلی، غلامان وی به عباس پیوستند. امیر عباس به دلیل مبارزه با اسماعیلیان و توجه به رعایا توانست رضایت سنجر را برای ابقای در حکومت ری جلب کند (البنداری-الاصفهانی، ۱۴۰۰ ق: ۱۷۷ - ۱۷۶). سنجر بعد از شکستی که در سال ۵۳۶ ق در برابر قراختائیان متحمل شد، عباس را به نزد مسعود فرستاد و به وی اختیار داد که با سپاهی در شهر ری مستقر شود تا چنانچه به نیروی کمکی نیاز بود، از او کمک بگیرد. رفتار پسندیده امیر عباس در هنگام دیدار با مسعود، موجب شد تا او نیز عباس را در حکومت ری ابقا کند (ابن الاثیر، ۱۳۸۶ ق: ۸۲/۱۱). گویا امیر عباس پس از شکست سنجر در نبرد قطوان تحرکاتی بر علیه وی انجام داده، زیرا ابورجاء قمی می‌گوید امیر عباس

«به استظهار آن که سلطان سنجر را از جانب گورخان و سمرقند دل‌مشغولی بود و به دفع آن خطب جسیم روی بدان صوب نهاده، عصیان ظاهر کرد و متشوف اخبار شد. تا پایان حرکت به سمرقند چون باشد. اتفاق چنان افتاد که سلطان سنجر را چشم زخمی رسید ... کار امیرعباس بدین فتن که با لشکر خراسان افتاد بالا گرفت و روزگار او اعیاد سعادت آمد» (ابورجاء قمی، ۱۳۶۳: ۱۶۳).

به همین دلیل نظر سنجر نسبت به وی عوض شد و

«مسعود را فرمود که او را بگیرد و ری بستاند ... چون سلطان مسعود بری رسید عباس پیشکشهای غریب آورد و استقبال کرد و خدمت‌های پسندیده واجب دید او را سلطان نرنجانید و گرفتن مصلحت ندید چه مردی غازی بوذ بذنامی حاصل می‌آمد» (راوندی، ۱۳۳۳: ۲۳۲).

علیرغم نافرمانی مسعود، سلطان سنجر که در این زمان گرفتار تبعات شکست قطوان بود، از مواضع خود درباره امیر عباس عقب‌نشینی کرد. گذشته از اختلافی که میان خاصبک و سایر امرای عراق وجود داشت و موجبات لشکرکشی سنجر به شهر ری را فراهم نمود، دشمنی‌ها و تحریکات خاصبک بر علیه سنجر، یکی دیگر از دلایل این اقدام سنجر ذکر شده است. می‌خواند دلیل تغییر نگرش سنجر نسبت به خاصبک را این امر معرفی کرده است که «خاصبک مسعود را بر مخالفت او [سنجر] ترغیب و تحریص می‌نماید» (میرخواند، ۱۳۸۵: ۳۲۴۰/۶). همدانی نیز می‌گوید «خاصبک با سلطان مسعود گفته است تا او ملک عراق فروگیرد و با عم عصیان کند» (همدانی، ۱۳۸۶: ۸۶). مسئله خاصبک چنانکه پیشتر گفته شد با لشکرکشی سنجر به ری همراه شد. اما با وساطت مسعود و هدایایی که از طرف خاصبک به سنجر داده شد، در نهایت خاصبک مورد بخشش سلطان سنجر قرار گرفت (نیشابوری، ۱۳۳۲: ۶۴).

سنجر در جریان اختلافاتی که با برخی از حاکمان باوندی^۶ پیدا کرد، در مواردی از شاهزادگان سلجوقی عراق به منظور مقابله با آنان یاری می‌گرفت. زمانی که اصفهید علاءالدوله علی بن حسام‌الدوله (حک: ۵۵۷ - ۵۱۲ ق) در جریان درگیری میان سنجر و محمود در سال ۵۱۳ ق، حاضر نشد شخصاً سپاه سنجر را یاری کند و پس از آن نیز به درخواست‌های مکرر سنجر برای حضور در دربارش پاسخ منفی داد (مرعشی، ۱۳۶۳: ۲۳۰ - ۲۲۳)، سنجر مسعود بن محمد را به مقابله با اصفهید فرستاد و متعهد شد در صورت پیروزی مسعود بر باوندیان، قلمرو آل باوند به وی واگذار خواهد. اما مسعود در حمله سال ۵۲۱ ق خویش به قلمرو اصفهید شکست خورد. هنگامی که سنجر از این حادثه آگاه شد، امیر یرغش والی دامغان را مأمور مقابله با اصفهید کرد. در شرایطی که یرغش مشغول محاصره قلعه روهین بود «خبر رسید که قراجه ساقی با لشکر عراق بیغداد شد و سلجوقشاه را اتابکی می‌کند و مسعود نیز از گرگان پیش ایشان شده بود ... سلطان لشکر بازخواند ارغش با پیش سلطان شد» (ابن‌اسفندیار، ۱۳۲۰: ۷۲/۲ - ۷۱ و ۶۹). سنجر در هنگام مقابله با مخالفان خویش در مرزهای شرقی نیز در برخی مواقع از سلجوقیان عراق کمک می‌گرفت.

پس از ایجاد کدورت میان آتسیز خوارزمشاه (حک: ۵۵۱ - ۵۲۱ ق) و سلطان سنجر، سه درگیری عمده در سال‌های ۵۳۳، ۵۳۸ و ۵۴۲ ق صورت گرفت. در جریان نخستین نبرد میان طرفین که به فرار آتسیز از خوارزم منجر شد، سلیمان‌شاه بن محمد (حک: ۵۵۶ - ۵۵۵ ق) از جانب سنجر به حکومت خوارزم گماشته شد. با این حال بعد از بازگشت سنجر به خراسان، آتسیز شهر را از سلیمان‌شاه پس گرفت.

سنجر به دنبال شکستی که در سال ۵۳۶ ق در برابر قراختائیان متحمل شد (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۵۸/۲۶ - ۵۲)، بیکی به نزد مسعود فرستاد و به او اجازه داد که ری و متعلقات آن را به تصرف درآورد و با لشکریان خویش در آنجا مستقر شود تا چنانچه به سپاه عراق نیاز افتاد از آن‌ها استفاده شود. مسعود نیز برای امثال امر عمومی خویش روانه ری شد (همان، ۱۳۸۶ ق: ۸۲/۱۱). با این حال شرایط به گونه‌ای پیش رفت که سنجر نیازی به بهره‌گیری از توان نظامی سلجوقیان عراق برای مقابله با قراختائیان پیدا نکرد. همچنین پس از شکست سنجر در سال ۵۴۸ ق در برابر غزان، کارگزاران دولت سنجر به منظور تعیین جانشین وی، سلیمان‌شاه بن محمد را به عنوان جانشین وی انتخاب کردند. اما او که مردی بدرفتار بود و سوءتدبیر داشت، با مشاهده اقدامات غزان در خراسان ضعف شخصیت و اراده خویش را نشان داد و از اداره امور ناتوان ماند. بنابراین در ماه صفر سال ۵۴۹ خراسان را به مقصد گرگان ترک کرد (همان، ۱۳۷۱: ۲۵۲/۲۶ و ۲۴۸).

در دوره اسارت سنجر، هیچگونه اقدامی از جانب سلجوقیان عراق به منظور بیرون آوردن وی از اسارت یا سروسامان دادن به وضعیت خراسان و یا حتی تصرف این منطقه انجام نگرفت. نخستین عامل مؤثر در اتخاذ این راهبرد از جانب سلجوقیان عراق، گرفتاری‌های داخلی آنان بود. دوره اسارت سنجر مقارن با بخشی از سلطنت محمد دوم در عراق بود. در این دوره محمد مشغول مقابله با شورش امرای نظامی و کارشکنی‌های متعدد خلیفه المقتفی لامرالله بود (راوندی، ۱۳۳۳: ۲۶۷؛ البنداری‌الاصفهانی، ۱۴۰۰ ق: ۲۱۴ - ۲۱۳). احتمال دیگری که می‌توان در این زمینه مطرح کرد، این است که سلجوقیان عراق تمایل

چندانی به آزادی سنجر و احیای قدرت وی که نتیجه‌ای جز سرسپردگی مجدد آنان به سنجر را ایجاب می‌کرد، نداشتند. سنجر مدت چهار سال در اسارت غزان باقی ماند تا اینکه توسط جمعی از ممالیک خود آزاد. سنجر بعد از ورود به پایتخت خویش که اکنون به ویرانه‌ای تبدیل شده بود، دچار یاس و ناامیدی شد و دیگر قادر به احیای مجدد سلطنت خویش نشد. بعد از آن نیز در نتیجه غم و اندوه ناشی از دوران اسارت و مشاهده اوضاع اسف‌بار قلمرو خویش در ۲۶ ربیع‌الاول سال ۵۵۲ ق درگذشت (حسینی قزوینی، ۱۳۱۴: ۱۰۹). پس از این رویدادها شرایط پیش از رسیدن سنجر به منصب سلطنت احیا شد. پایگاه سلطنت از خراسان به عراق منتقل شد، عراق بار دیگر به کانون اصلی تصمیم‌گیری در قلمرو سلجوقیان ایران مبدل گشت و جانشینان سنجر در خراسان نیز تا زمان قتل امیر مؤید آی‌ابه در سال ۵۶۸ ق به وسیله تکش خوارزمشاه، با لقب ملک مطیع سلجوقیان عراق شدند (ابن الاثیر، ۱۳۸۶ ق: ۲۹۳/۱۱ - ۲۹۲).

۳. نتیجه‌گیری

دستاورد‌های پژوهش نشان می‌دهد که پس از انتصاب سنجر به امارت خراسان وی با تکیه بر توانایی خویش و ضعف حکومت مرکزی، به تحکیم پایه‌های قدرت خود در این منطقه همت گماشت. سنجر که در انتظار فرصت مناسبی برای دستیابی به مقام سلطنت بود، بی‌تجربگی و ناکارآمدی سلطان محمود را بهترین موقعیت برای تحقق این راهبرد دانست. وی با استناد به مسئله ارشدیت سنی خویش موفق شد با یک لشکرکشی موفق به عراق، برادرزاده‌اش که از توانایی لازم برای محافظت از مقام خویش برخوردار نبود، را در پیکار ساوه شکست دهد و به مقام سلطنت دست یابد. فوری‌ترین پیامد پیکار ساوه تغییر در ساختار قدرت حکومت سلجوقی بود. این جنگ موجب شد تا سنجر از مرتبه ملکی خراسان به مقام سلطان بزرگ سلجوقی دست یابد و مقام سلاطین بزرگ سابق مستقر در عراق عجم و ایران مرکزی، به ملک‌های دست‌نشانده تقلیل یابد. این جنگ تأثیر مهمی نیز بر مناسبات طرفین گذاشت. تا پیش از وقوع نبرد ساوه، سنجر حداقل در ظاهر مطیع

سلجوقیان بزرگ محسوب می‌شد. اگرچه وی در دوره سلطنت بر کیارق از موضع قدرت با حکومت مرکزی مراوده داشت، اما در دوره سلطنت محمد مناسباتی دوستانه با سلطان بزرگ سلجوقی برقرار نمود. بعد از پیروزی سنجر در نبرد ساوه، وی تمرکز عمده خود را معطوف به اداره بخش‌های شرقی حکومت سلجوقی نمود. با این حال برخی عوامل وی را ناگزیر از حضور در عراق یا نظارت غیرمستقیم بر امور این سلسله محلی نمود. منازعات جانشینی سلجوقیان عراق، نهاد خلافت عباسی، دشمنان داخلی و خارجی سنجر و رقابت امرای دربار سلاجقه عراق عواملی بودند که موجب شکل‌گیری این مناسبات شدند. این عوامل گذشته از نقش اولیه خود که موجب برقراری مناسبات میان سلطان سنجر و سلجوقیان عراق شدند، تأثیر سه‌گانه‌ای بر روابط میان طرفین گذاشتند. بدین معنی برخی از این عوامل موجب ایجاد همگرایی در این مناسبات شدند، تعدادی واگرایی در مناسبات طرفین را رقم زدند و برخی نیز نقش دوگانه‌ای را ایفا نمودند. بدین معنی که بنا به شرایط موجود، در برهه‌ای سبب واگرایی و در برهه دیگری موجب ایجاد همگرایی در مناسبات سلطان سنر و سلجوقیان عراق شدند.

یادداشت‌ها

۱. سنجر یکی از فرزندان سلطان ملکشاه بود که در سال ۴۷۹ ق در شهر سنجار از بلاد جزیره متولد شد. نام اصلی وی احمد بود (ابن‌الجوزی، ۱۳۵۹ ق: ۱۷۸/۱۰)، ولی به مناسبت محل تولدش به سنجر معروف شد. سنجر و محمد از جاریه ملکشاه موسوم به بشولی متولد شده بودند (همدانی، ۱۳۸۶: ۳۸). ابن‌الاثیر از این زن با نام ام‌ولد یاد کرده است (ابن‌الاثیر، ۱۳۸۶ ق: ۲۸۷/۱۰).
۲. واژه سلجوقیان بزرگ از سوی پژوهشگران جدید و به منظور ایجاد تمایز میان سلجوقیان حاکم بر مناطق مرکزی و دیگر شاخه‌های حکومت این خاندان به کار برده شده است (Guedy, 2015: 321).
۳. پژوهشگران ایرانی و ترک خوانش‌های متفاوتی از اسامی ترکی این دوره دارند. مرضیه برومند در پایان‌نامه‌ای تحت عنوان «اعلام تاریخی سلجوقیان»، در جهت رفع این تناقضات تلاش کرده است.
۴. ابن‌اسفندیار معتقد است که «سنجر با جمله حشم از غور و بهرامشاه غزنین و اتسر خوارزمشاه و خانان سمرقند روی بعراق نهاد» (ابن‌اسفندیار، ۱۳۲۰: ۵۵/۲).

۵. مهم‌ترین عاملی که در اتخاذ این رویکرد از جانب سلطان سنجر مؤثر بود، پیوندهای خونی میان وی و برادرزادگانش در عراق بود. سنجر تحت تأثیر پیوندهای خویشاوندی، برادرزادگان خویش را به چشم رقبای سیاسی که می‌بایست هرچه زودتر و در جهت تحکیم سلطنتش از میان برداشته شوند، نمی‌دید. با نگاهی به راهبرد سنجر در جریان چند سفر وی به عراق که به منظور سروسامان دادن به امور سلجوقیان عراق صورت گرفت، نقش این عامل به خوبی مشخص است. از جمله هنگام شکست سپاه مسعود و سلجوقشاه که در پی رسیدن به منصب سلطنت عراق بودند، راهبرد دوستانه‌ای در قبال برادرزادگان خویش در پیش گرفت. به گونه‌ای که پس از ختم این غائله و انتصاب طغرل بن محمد به حکومت عراق، صرفاً به سرزنش مسعود بسنده کرد و او را مجدداً به حکومت گنجه گماشت (ابن الاثیر، ۱۳۸۶ ق: ۶۷۷/۱۰). در ذیل نکته‌المصدر درباره نقش این مؤلفه در برخورد سلطان سنجر با مسعود آمده است که: «سلطان سنجر او را پدری مهربان بود و او فرزند. کس سایه خویش مجروح نتواند کردن و هیچکس دست خویش بدان دست دیگر نبرد» (ابورجاء قمی، ۱۳۶۳: ۳۵). سنجر نسب به دیگر مدعی سلطنت یعنی سلجوقشاه نیز با نهایت بزرگواری برخورد کرد. و صرفاً به مؤاخذه و مجازات اتابک وی یعنی قراجه‌ساقی پرداخت. سلطان بزرگ سلجوقی خطاب به قراجه‌ساقی گفت: «ای مفسد فتنه غرض تو از این فتنه‌انگیزی چه بود من به تو چه بدی کرده بودم که برادرزاده‌های مرا بر جنگ من تحریص کردی» (تتوی و قزوینی، ۱۳۸۲: ۲۱۳۵/۴).

۶. خاندانی ایرانی از امیران طبرستان بودند که حدود هفتصد سال در مناطق کوهستانی طبرستان و مازندران حکومت داشتند.

کتابنامه

الف. منابع فارسی

- ابن الاثیر، عزالدین ابی‌الحسن علی. (۱۳۷۱). **تاریخ کامل بزرگ اسلام و ایران**. ترجمه عباس خلیلی و ابوالقاسم حالت. ج ۲۳ و ۲۶. تهران: مؤسسه مطبوعات علمی.
- ابن خلدون، محمد بن عبدالرحمن. (۱۳۶۶). **العبر**. ترجمه محمد پرویز گنابادی. ج ۴. تهران: علمی فرهنگی.
- ابن طقطقی، محمد بن علی بن طباطبا. (۱۳۵۰). **تاریخ فخری**. ترجمه محمد وحید گلپایگانی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ابن‌واصل، جمال‌الدین محمد بن سالم. (۱۳۸۳). **مفرج الکروب فی اخبار بنی ایوب (تاریخ ایوبیان)**. تصحیح جمال‌الدین الشیال. ترجمه پرویز اتابکی. ج ۱. تهران: علمی فرهنگی.

- ابورجا قمی، نجم‌الدین. (۱۳۶۳). **تاریخ الوزراء**. به کوشش محمدتقی دانش‌پژوه. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- **تاریخ آل سلجوق در آناتولی**. (۱۳۷۷). مقدمه، تصحیح و تعلیقات نادره جلالی. تهران: آینه میراث مکتوب.
- تتوی، احمد و آصف‌خان قزوینی. (۱۳۸۲). **تاریخ الفی**. تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد. ج ۴. تهران: شرکت انتشاراتی علمی فرهنگی.
- توران، عثمان. (۱۳۹۵). **سلجوقیان و تمدن ترک - اسلام**. ترجمه پرویز زارع شاهمرسی. تبریز: اختر.
- حسینی قزوینی، یحیی بن عبداللطیف. (۱۳۱۴). **لب التواریخ**. تصحیح سید جلال‌الدین طهرانی. تهران: گلاله خاور.
- راوندی، محمد بن علی بن سلیمان. (۱۳۳۳). **راحه الصدور و آیه‌السرور**. به سعی و تصحیح محمد اقبال. تصحیح مجتبی مینوی. تهران: امیرکبیر.
- ستارزاده، ملیحه. (۱۳۹۲). **سلجوقیان (۴۳۱ - ۵۹۰ ق)**. تهران: سمت.
- غفاری کاشانی، احمد بن محمد. (۱۴۰۴ ق). **تاریخ نگارستان**. تصحیح مرتضی مدرس گیلانی. تهران: کتابفروشی حافظ.
- فروزانی، ابوالقاسم. (۱۳۹۳). **سلجوقیان از آغاز تا فرجام**. تهران: سمت.
- لمبتون، آن. ک. س. (۱۳۶۳). **سیری در تاریخ ایران بعد از اسلام**. ترجمه یعقوب آژند. تهران: امیرکبیر.
- لمبتون، آن. ک. س. (۱۳۷۲). **تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران**. ترجمه یعقوب آژند. تهران: نی.
- میرخواند، محمد بن خاوندشاه بن محمود. (۱۳۸۵). **روضه‌الصفاء فی سیره‌الانبیاء والملوک و الخلفاء**. تصحیح و تحشیه جمشید کیانفر. ج ۲. ج ۶. تهران: اساطیر.
- مؤیدثابتی، سیدعلی. (۱۳۴۶). **اسناد و نامه‌های تاریخی از اوایل دوره‌های اسلامی تا اواخر عهد شاه اسماعیل صفوی**. تهران: کتابخانه طهوری.

- مرعشی، ظهیرالدین بن نصیرالدین. (۱۳۶۳). **تاریخ طبرستان و رویان و مازندران**. تهران: بی‌نا
- نیشابوری، ظهیرالدین. (۱۳۳۲). **سلجوقنامه به همراه ذیل سلجوقنامه**. تهران: گلاله خاور.
- نخجوانی، هندوشاه بن سنجر بن عبدالله. (۱۳۱۳). **تجارب السلف در تواریخ خلفا و وزرای ایشان**. تصحیح عباس اقبال. تهران: بی‌نا.
- همدانی، رشیدالدین فضل‌الله. (۱۳۸۶). **جامع التواریخ (تاریخ آل سلجوق)**. تصحیح محمد روشن. تهران: مرکز پژوهش‌های میراث مکتوب.
- یوسفی‌فر، شهرام. (۱۳۸۷). **تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره سلجوقیان**. تهران: پیام‌نور.
- یزدی، شهاب‌الدین حسن. (۱۳۹۹). **جامع التواریخ حسنی (بخش تاریخ سلجوقیان)**. مقدمه، تحقیق و تصحیح بُلت اوزقوزو گودنلی. تهران: ترجمه و نشر آثار هنری متن.

ب. منابع عربی

- ابن‌الاثیر، عزالدین ابی‌الحسن علی. (۱۳۸۶ق). **الکامل فی التاریخ**. ج ۱۰ و ۱۱. بیروت: دارالصادر.
- ابن‌الاثیر، عزالدین ابی‌الحسن علی. (۱۳۸۲ق). **التاریخ الباهر فی الدوله الاتابکیه بالموصل**. تحقیق عبدالقادر احمد طیلمات. قاهره: دارالکتب الحدیثه.
- ابن‌الجوزی، ابی‌الفرج عبدالرحمن بن علی. (۱۳۵۹ق). **المنتظم فی التاریخ ملوک و الامم**. ج ۱۰. حیدرآباد: دائره‌المعارف‌العثمانیه.
- البنداری‌الاصفهانیه، عمادالدین محمد بن محمد بن حامد. (۱۴۰۰ق). **تاریخ الدوله آل‌السلجوق**. تحقیق لجنه احیاء التراث العربی فی دارالآفاق‌الجدیده. ج ۳. بیروت: دارالآفاق‌الجدیده.
- الحسینی، علی بن ناصر بن علی. (۱۹۹۳م). **اخبار الدوله السلجوقیه**. اعتنی بتصحیحه محمد اقبال. بیروت: دارالآفاق‌الجدیده.
- سبط‌بن‌الجوزی، شمس‌الدین ابی‌المظفر یوسف بن قزاوغلی بن عبدالله. (۱۴۳۴ق). **مرآة الزمان فی تواریخ الاعیان**. ۲۰. دمشق: شرکه الرساله العالمیه.

- طقوش، محمدسهیل. (١٤٣١ ق). **تاریخ الزنکین فی الموصل و بلاد الشام**. ج ٣، بیروت: دارالفنایس.

ج. منابع انگلیسی

- Bosworth, C. E. (1995). **Saldjukids**, Encyclopedia of Islam, Editor E, J. Brill. V 7. 936 – 959.
- Peacock, A. C. S. (2015). **The great Seljuk empire**. Edinburgh: University press.
- Guedy, D. D. (2015). «New Trends in The Political History of Iran Under the Great Saljuqs (11 th – 12 th Centuries)». **History Compass**. 13/7, p:321 – 327.

د. منابع ترکی

- Yazar, N. (2011). «Kirman meliki kavurd beyin buyuk selcuklutahtini ele gecirme tesebbusleri». **hititi universitesi ilahiyat facultesi**, c. 10, sayi: 19, ss. 221 – 237.

References

- Abu-Raja Qomi, N. (1٩٨٥). *The History of Vizier*. (M. T. Danesh Pajouh, effort.). Tehran: Institute of Cultural Studies and Research. (In Persian)
- Al-Hosseini, A. (1993). *Akhbar Dowlat Seljuk*. (M. Eqbal Rev.). Beirut: Dar al-afaq jadide. (In Arabic)
- Bondari Esfahani, E. (2022). *The History of Seljuk Government*. Beirut: Dar al-afaq Jadide. (In Arabic)
- Bosworth, C. E. (1995). *Saldjukids, Encyclopedia of Islam*. Vol.7. (E. J. Brill Edit). 936 – 959. (In English)
- Forouzani, A. (2015). *Seljuks from the Beginning to the End*. Tehran: Samt. (In Persian)

- Guedy, D. D. (2015). *New Trends in The Political History of Iran Under the Great Saljuqs (11 th – 12 th Centuries)*. History Compass. 13/7. 321 – 327. (In English)
- Hamadani, R. (2008). *Jami' al-tawarikh*. (M. Rowshan, Rev.). Tehran: Written Heritage Research Center. (In Persian)
- *History of the Seljuk in Anatolli* (1999). (N. Jalali, Int & Rev.). Tehran: Ā'ine-e Nirās-e Maktoub. (In Persian)
- Hosseini Qazvini, Y. (1936). *Lab Al-Tavarikh*. (S. J. Tehrani, Rev.). Tehran: Galaleh Khavar. (In Persian)
- Ibn al-Athir, A. (2008). *The Complete History*. Vol. 10 & 11. Beirut: Dar al-sad Press. (In Arabic)
- Ibn al-Athir, A. (2004). *Al-Tārīkh al-bāhir fī al-Dawlah al-Atābakīyah bi-al-Mawṣil*. (A. A. Taylmat Research.). Cairo: Dar al-Kitab al-Hadith. (In Arabic)
- Ibn al-Jawzi, A. (1981). *Al muntazim fī tariyke almuluk va al omam*. Vol. 10. Hyderabad: Ottoman Encyclopedia. (In Arabic)
- Ibn al-Tiqtaqa, M. (1۹۷۲). *History of Fakhri*. (M. Vahid Golpaygani, Trans.). Tehran: Book translation and publishing Institute. (In Persian)
- Ibn Khaldoun, M. (1988). *Kitāb al-'Ibar, wa-Dīwān al-Mubtada' wa-l-Khabar, fī Tarīkh al-'Arab wa-l-Barbar, wa-Man 'Āṣarahum min Dhawī ash-Sha'n al-Akbār*. Vol. 4. (M. P. Gonabadi, trans.). Tehran: Elmi-Farhangi Press. (In Persian)
- Ibn Waseel, G. (2005). *History of the Ayyubids*. Vol. 1. (J. Shayyal, Rev., P. Atabaki, trans.). Tehran: Elmi-Farhangi Press. (In Persian)
- Lambton, A. (1985). *The History of Iran after Islam*. (Y. Ajand, trans.). Tehran: Amir Kabir Press. (In Persian)
- Lambton, A. (1994). *Continuity and Change in the Middle History of Iran*. (Y. Ajand, trans.). Tehran: Ney Press. (In Persian)
- Mar'ashi, Z. (1985). *History of Tabarestan, Royan and Mazandaran*. Tehran: Anonymous. (In Persian)

- Mirkhvand, M. (2007). *Rawzat as-ṣafā' fī sīrat al-anbiyā' w-al-mulūk w-al-khulafā*. Vol. 6. (J. Kianfar, Rev.). Tehran: Asatir Press. (In Persian)
- Mo'ayyed Sabeti, A. (1968). *Historical Documents and Letters from the Early Islamic Period to the End of the Reign of Shah Ismail Safavid*. Tehran: Tahoori Library. (In Persian)
- Nakhjavani, H. (1935). *The Experience of the Salaf in the Histories of the Caliphs and their Ministers*. (A. Eqbal, Rev.). Tehran: Anonymous. (In Persian)
- Neyshaburi, Z. (1954). *Seljuk Nameh with Appendix of Seljuk Nameh*. Tehran: Qalale Khavar. [In Persian]
- Peacock, A. C. S. (2015). *The great Seljuk Empire*. Edinburgh: University press. (In English)
- Qafari Kashani, A. (1404 A.H). *History of Neqarestan*. (M. Moddares, Rev). Tehran: Hafiz Library. [In Persian]
- Rawandi, M. (1955). *The Rahat-Us-Sudur Wa Ayat-Us-Surur: Being a History of the Saljuqs*. (M. Eqbal, Rev.). Tehran: Amir Kabir Press. [In Persian]
- Satarzade, M. (2014). *Seljuk (431-590 A.H)*. Tehran: Samt Press. [In Persian]
- Sibṭ ibn al-Jawzi, S. (1434 A.H). *Mir'at al-Zamān fī Tawārīkh al-'Ayān*. Damascus: Global Research Institute. [In Persian]
- Taqoush, M. (1431 A.H). *The history of the Zangids in Mosul and the Levant*. Beirut: Dar Al-Nafees Press. (In Arabic)
- Tatavi, A & Qazvini, A. (2004). *History of Elfi*. Vol. 4. (Q. R. Tabatabaei Majd, Rev.). Tehran: Elmi Farhangi Publishing Company. [In Persian]
- Turan, O. (2017). *Seljuks and Turkish Civilization – Islam*. (P. Zare Shahrersi, Trans.). Tabriz: Akhtar Press. [In Persian]

- Yazar, N. (2011). *Kirman meliki kavurd beyin buyuk selcuklutahtini ele gecirme tesebbusleri*. hititi universitesi ilahiyat facultesi. 10/19. 221 – 237. (In Turkish)
- Yazdi, S. (2021). *Hassani Comprehensive History* (Seljuk's Section). (B. O. Goodenley, Introduction, Research and Rev.). Tehran: Translation and Publication by Matn Institue. [In Persian]
- Yousefi Far, S. (2009). *History of Political, Social, Economic and Cultural Developments in Iran during the Seljuk Period*. Tehran: Payam Noor Press. [In Persian]

